מבוא – נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות

סראב אבו־רביעה־קווידר | נעמי וינר־לוי

ספר זה דן בנשים פלסטיניות ערביות ממגוון דתות ותרבויות, החיות בישראל בכפרים ובערים. איסוף מחקרים על נשים פלסטיניות אינו משימה פשוטה כלל ועיקר. ראשית, סוגיית ההגדרה: מיהן נשים פלסטיניות? האם אכן אפשר לאגד את כולן בקטגוריה אחת אחידה? שנית, מה הם האתגרים העיקריים שעמן מתמודדות נשים אלה, ומהן אסטרטגיות ההתמודדות היומיומיות שלהן? ושלישית, כיצד הנושאים של מגדר ולאום נפגשים במחקר על נשים פלסטיניות?

ההתייחסות לנשים פלסטיניות כמושא מחקר מכתיבה מורכבות רבה הן של נקודות המבט והן של הדיון, מפני שבכותרת הזאת טמונים שונות רבה, מִגוון רחב והיסטוריות של קונפליקטים. אין דרך אחת פשוטה לייצג נשים מאוכלוסייה מגוונת זו, וגם אם האתגרים העומדים בפניהן דומים, הרי דרכי התמודדותן מרובות ומזמינות התבוננות מבדלת. ואף על פי כן, בחרנו לייצג את הנשים העומדות במוקד הספר בכותרת "נשים פלסטיניות". הבחירה קשורה לפוליטיקה של הייצוג והזהות (רבינוביץ 1993). הרתיעה הרווחת משימוש במונח "פלסטיניות" קשורה הן לאופן שבו מגדירים עצמם ערבים בישראל, והן לסטריאוטיפ השלילי הקושר פלסטינים לאיום על ביטחון המדינה ואזרחיה. בתחילה שימש המונח "ערבים ישראלים" לבידול פלסטינים אזרחי ישראל מן התנועה הלאומית פלסטינית, כאילו קיים ערבי אחר, חדש, שייך ושאינו יריב. תהליך חידוש הזהות הערבית התרחש בד בבד עם יצירת הדימוי של היהודי החדש ותמך באשליית שחרור מהמתח הלאומי הטמון בקיומה של מדינת ישראל. בשנות התשעים השתנה האופן שבו נתפסו הפלסטינים, ונפוצה ההכרה שהם בעלי נרטיב היסטורי אחיד פחות או יותר ושגם להם, לפלסטינים שבשטח ישראל, יש גלות (רבינוביץ 1998). בחירתנו במונח "פלסטיניות" קשורה אפוא להיסטוריה של המונח ונובעת מקרבתו להגדרה המקומית של האוכלוסייה עצמה ומכך שהוא משקף את הפרטיקולריות המקומית של ערבים בישראל ומבדיל אותם מערבים במדינות ערב השכנות.[1]

המאפיינים הייחודיים של פלסטינים בישראל, ובמיוחד של נשים פלסטיניות

1. עם זאת, בכל מאמר בחרו החוקרים והחוקרות בהגדרת זהות רלוונטית לפי ההיבט הייחודי שבו עוסק המאמר, למשל השיוך לעדה הדרוזית או לבדווים.

מחייבים פיתוח של גוף ידע מחקרי ותיאורטי ייחודי. השיח הפמיניסטי על התמודדות נשים במזרח התיכון אינו מספק די כלים להבנה מלאה של נשים פלסטיניות בישראל, כשם שאינו מתאר נאמנה את תמונת חייהן השונה מזו של אחיותיהן במדינות ערב השכנות.

השיח הפמיניסטי על נשים ערביות במזרח התיכון

הספרות הפמיניסטית הקיימת על נשים במזרח התיכון בוחנת את התמודדותן של נשים עם מבני כוח מרובים (פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים) המכתיבים את מסגרות חייהן, ועוסקת בדרכים שבהן נשים נושאות ונותנות עם כוחות אלה ומגמישות ומעצבות מחדש את גבולות החופש התרבותי שלהן. המשותף לנשים בתרבויות הערביות ולניסיון החיים שלהן הוא הכפיפות לגבר: אב, אח או בעל (Badran 1995). טענת השיח הפמיניסטי המזרח תיכוני היא שמשמעויות הדיכוי של נשים משתנות על פי אזורים גיאוגרפיים־תרבותיים, ולכן גם דרכי ההתמודדות שהן מפתחות תלויות בריבוי ההקשרים שבתוכם הנשים חיות (El-Saadawi 1997; Motzafi-Haller 2000). חוקרות ערביות[2] טוענות שדרכי ההתמודדות של האישה הערבייה תלויות במודעותה למגבלות המוטלות עליה בשל מינה ובנכונותה להתעמת עם מגבלות אלו כדי ליצור מערכת מגדרית הוגנת יותר. ספרות זו בוחנת גם כיצד נשים מוצאות דרכים יצירתיות לספק את צורכיהן ולהשפיע על תנאי חייהן בתוך תרבותן.

פריצת נורמות תרבותיות על ידי נשים עלולה להביא לתוצאות כואבות, שכן נשים שמנסות לשבור מחסומים מוּצאות אל מחוץ למעגל החברתי (Lazreg 1988). לפיכך רבות מדרכי ההתמודדות של נשים ערביות במזרח התיכון ננקטות בתוך התרבויות שלהן, כלומר מתוך כבוד לערכים המרכזיים של התרבות והמסורת. המסורת אמנם נותנת לגיטימציה להגמוניה ומשעתקת את מקורות הכוח, אך היא גם מספקת מקום ואמצעים להתמודדות (Muge and Balaghi 1994), ולכן פמיניסטיות במזרח התיכון משתמשות במסורת עצמה לתועלתן. למשל, מקצתן מוותרות על המאבק להסרת הרעלה: הרעלה, שבעיני המערב היא מדכאת, נתפסת על ידי חלק מהפמיניסטיות המוסלמיות כפריט לבוש שמאפשר לנשים לנוע בחופשיות במרחב הציבורי, מסמן נאמנות למסורת ומבטיח את מקומן בחברה הפטריארכלית (Abu-Odeh 1993). עוד נמצא שנשים ערביות משתמשות באסלאם בדרך שמשרתת את צורכיהן ואת עתידן (Afshar 1998), שומרות על השייכות הקולקטיבית המשפחתית המעניקה להן הגנה, תמיכה כלכלית ורגשית, לגיטימציה ויכולת לממש

2. ראו Abu-Lughod 1989; Ahmed 1993; Badran 1995.

אוטונומיה (Barakat 1985; Hijab 1989), ומשתמשות בתפקידיהן הנשיים־תרבותיים כאמצעי להשיג סוכנות ושינוי (Nelson 1974).

איימי ולוקס (Aimee and Lucas 1993) קראו לאסטרטגיות של נשים ערביות הנאבקות מתוך אמונה במסורת ובקהילה "אנטריזם" (entryism), שפירושו טקטיקת פעולה המגְנה על נשים שתנאי חייהן אינם מאפשרים להן דרכים אחרות לתנועה חופשית ולניצול יכולותיהן האינטלקטואליות. קנדיוטי (Kandiyoti 1988) ונלסון (Nelson 1974) ראו בכך מיקוח עם הפטריארכיה. אבו־לוע׳וד (Abu-Lughod 1990) מצביעה על דרכים תלויות תרבות שבאמצעותן מביעות נשים בדוויות במצרים התנגדות לכוח הגברי: עישון סיגריות בסתר, רכילות וריקודים בהיעדר גברים. נשים ערביות מאמצות אפוא נורמות התנגדות המוכתבות על ידי תרבותן, וכך מצליחות לשנות את גבולות תרבותן ואת מיקומן בתוכה בלי לאיים על גברים ובלי לסכן את תדמיתן השמרנית כנשים מכובדות המוכפפות לכוח גברי.

השיח הפמיניסטי על נשים ערביות במזרח התיכון בוחן את אופני ההתמודדות המורכבים הללו בהקשרים הפוליטיים, ההיסטוריים והחברתיים־כלכליים של חייהן,[3] וכך נכון לעשות לדעתנו גם בהקשר הפלסטיני הישראלי.

השיח הפמיניסטי על נשים פלסטיניות בישראל

מצבן הלאומי הייחודי של פלסטיניות בישראל מחייב בחינה מחודשת ועדכון של הספרות הפמיניסטית על נשים ערביות במזרח התיכון, משום שנשים ערביות אחרות באזור אינן חלק ממיעוט אתני שחי בתוך הגמוניה זרה.[4] קיומו של הסכסוך הלאומי, השוני בדת, בתרבות ובשפה והרצון לקיים מדינה יהודית, כל אלה גורמים לאי־שוויון בחלוקת המשאבים ולהעדפה של האזרח היהודי על פני האזרח הערבי (קריצמר 2002). דני רבינוביץ (Rabinowitz 2001) מתאר את מצבם המורכב של פלסטינים בישראל במושג "מיעוט לכוד", וחנה הרצוג רואה את מצבם כ"לימינלי" (Herzog 2004).

אי־השוויון מתבטא בתחומי חיים רבים, בהם חינוך, תעסוקה, פוליטיקה ועוד, אך חוויית הדיכוי של נשים פלסטיניות שונה מזו של גברים פלסטינים, מפני שבשביל נשים פלסטיניות הריבונות הזרה לחברה, לתרבות ולפוליטיקה הערבית שבתוכן הן חיות[5] היא ממד של דיכוי הנוסף על הממד הפטריארכלי

3. ראו Lazreg 1988; Ahmed 1993; Badran 1995.
4. כמובן, קיימים מיעוטים אתניים במדינות ערב, אך השלטון הריבוני בהן ערבי במאפייניו, ואילו השלטון הישראלי מערבי־יהודי.
5. מנאע 1997; סמוחה 2004; Yiftachel 1999; Rabinowitz 2001.

הקיים ממילא וכולל סוגיות של כבוד המשפחה, רצח נשים, פוליגמיה ואלימות במשפחה. השלכות הדיכוי הכפול והשוליות המרובה ניכרות ברמות העוני, האבטלה וההשכלה שלהן, שהן הנמוכות ביותר בישראל (ראו מנאע 2008). כמו כן, מתקיימת אפליה פנים־פלסטינית על פי שיוך מעמדי, חמולתי וכדומה; למשל, קשייה של אישה בדווית בדרום הארץ שונים מאלה של אישה מוסלמית בצפון הארץ. אמנם הנשים הפלסטיניות מצויות בשולי הסטטיסטיקה לעומת נשים יהודיות, אך הנשים הבדוויות מצויות בשולי השוליים (גאנם 1998).

זאת ועוד, הסכסוך הישראלי־פלסטיני, הכיבוש והפקעת האדמות משפיעים על תפקידיהן המגדריים של נשים פלסטיניות, על מעמדן במשפחותיהן ובקהילותיהן, על נגישותן להשכלה, לתעסוקה ולשירותי בריאות ורווחה, וכן על רווחתן הנפשית.[6] חוויות הדיכוי הפטריארכלי נתפסות פעמים רבות כנבדלות ומופרדות מהדיכוי הלאומי, אך למעשה הן שזורות בו.[7] לדוגמה, מעברם הכפוי של הבדווים אל שבעת יישובי הקבע בנגב הוסיפו לשוליותה של האישה הבדווית יותר מאשר לשוליותו של הגבר הבדווי. התפקידים המסורתיים שמילאה האישה הבדווית בחיי המדבר הטרום־יישוביים, במרעה וכשותפה בחיים החקלאיים של המשפחה, שינו גם את מקומה ואת חשיבותה של האישה במרחב המשפחתי, שכן ביישובים החדשים נעדרים מקורות תעסוקה מקומיים שהנשים מורגלות בהם. בעוד הגבר הבדווי יכול להתגבר על כך ולצאת לעבוד מחוץ ליישוב, נותרת האישה בלי חלופות, בעיקר בהיותה מעוטת השכלה וחסרת מיומנויות של כתיבה וקריאה, והתפקידים היחידים האפשריים בשבילה הם תפקידיה כאם ורעיה (Meir 1997; Abu-Lughod 1998).

מאפיין אחר המשפיע על נשים פלסטיניות בישראל הוא החיים במרחבים גיאוגרפיים ותרבותיים יהודיים ופלסטיניים מופרדים זה מזה. ההפרדה אמנם עשויה לתרום לשמירת אורח החיים הייחודי, אך היא טומנת בחובה גם פוטנציאל לערער את הסדר החברתי הקיים, מפני שהתוודעותן של נשים, בעיקר משכילות, למרחבים התרבותיים הישראליים חושפת אותן לאורח חיים ולצורות מחשבה חדשות ומשפיעה על הגדרת העצמי שלהן ועל יחסיהן עם תרבות המוצא.

מצב עניינים זה מוסיף אפוא מורכבות לחייהן של נשים פלסטיניות בישראל בהשוואה לאחיותיהן במדינות ערב האחרות, והן חוות את עולמן כמרחב מרובה, מורכב, רווי מתחים פיזיים, כלכליים, מעמדיים ופוליטיים, מהם חיצוניים להן ומהם נפשיים פנימיים. מאמרי הספר משקפים את חוויית המלכוד והשוליות הזאת. מעקב לאורך זמן אחר התמודדותן של נשים

6. סבירסקי וחסון 2005; Sharoni 1995; Gorkin and Othman 1996.
7. שלהוב־קבורקיאן 1998; חסן 1999; מתתא 2007; Haj-Yahia 1998.

פלסטיניות עם חוויה זו יתרום לתיעוד ולהבנת הדרכים שבהן נשים עשויות לצאת מן המצוקות הייחודיות להן, ואולי גם להעביר אותן ממצב סְפִי למקום יציב שפותח הזדמנויות חדשות.

מחקרים הבוחנים את הדיכוי הפטריארכלי בחברה הפלסטינית בישראל מתעדים אסטרטגיות של התמודדות מתוך המסורת והמשפחה, בדומה לממצאים שהעלתה הספרות המזרח תיכונית. אתרי הדיכוי הפטריארכליים במזרח התיכון כולו ובישראל הם הזירות שבתוכן נשים מתמקחות ומנהלות משא ומתן. כך למשל, נהיגה וניידות הן זירה למשא ומתן שמנהלת האישה הפלסטינית על מעמדה ועל תפקידיה המסורתיים (ראו בן־עמי ארד 2004). המשפחה ממשיכה להיות אתר של דיכוי ופיקוח, ובד בבד גם אתר של מיקוח, של משחק בין עוצמה לחולשה ושל דיאלוג (ראו Kandiyoti 1988; Sa'ar 2001). ההשכלה נעשתה אף היא אתר של פיקוח ומיקוח: תפיסת ההשכלה ככלי לקִדמה ולניעוּת חברתית ולאומית[8] מאותגרת בשיח הנשי הפלסטיני, מפני שהשכלת נשים פלסטיניות בישראל אינה נבחנת בהקשרים של העצמה בלבד, אלא גם כגורם מבודד, מנכר ומחליש.[9]

אמצעים מסורתיים משמשים גם בתחום המאבק הפוליטי. אבו־בקר (1998) טוענת שמנהיגות ערביות פלסטיניות בישראל המתמודדות על הנהגה פוליטית מקומית משתמשות בגישה פרגמטית לשינוי מעמדן ומנסות להשפיע על מעמד האישה מתוך שיתוף פעולה עם המבנה החברתי הקיים. גרהם־בראון (Graham-Brown 1996) טוענת שהנשים במזרח התיכון על פי רוב אינן מעורבות בארגונים רשמיים כמו ארגוני נשים, אלא חוזרות לשיטות מקובלות תרבותית של התנגדות ושל התחמקות משליטת הגבר על ידי תמיכה של הרשת הנשית השבטית והמשפחתית. מחקרים אחרים מתארים צורת התמודדות והתנגדות שונה מהמקובל במערב, כמו שמירה על נורמות מסורתיות בתמורה להיתר לפנות להשכלה אצל נשים פלסטיניות בדוויות (Abu-Rabia-Queder 2008), וכמו המהפכה השקטה שערכו נשים פלסטיניות דרוזיות בישראל אגב שמירה מוקפדת על נורמות מסורתיות מחד גיסא והפרה של נורמות אחרות מאידך גיסא, ללא אחוות נשים (sisterhood) או ארגונים פמיניסטיים, כשהן נעזרות לעתים בתמיכתו של גבר מרכזי בחייהן (Weiner-Levy 2006).

בספר זה אנו מבקשות להציע קריאה מחודשת של המושגים "התמודדות" ו"סוכנוּת" בהקשר של נשים פלסטיניות בישראל. המונח "התמודדות" פירושו אסטרטגיות של התנהלות בתוך מבני כוח מרובים (מדינה, פטריארכיה, משפחה, זוגיות, נישואים, השכלה, זהות, מרחב). אסטרטגיות אלה נגזרות ממבני כוח פלסטיניים וישראליים המכתיבים את תנאי חייהן, את זהותן ואת

8. ראו Abu-Saad 2001; Al-Haj 2003; Pessate-Schubert 2005.
9. ראו הרצוג ובדר־עראף 2000; אבו־רביעה־קווידר 2008; Weiner-Levy 2006.

מרחבי הסוכנות הזמינים להן. יש שכמה אסטרטגיות ננקטות בעת ובעונה אחת לאורך זמן, ויש שאישה בוחרת באסטרטגיה אחת כדי להתמודד עם קושי מסוים בחייה בתקופה נתונה.

נראה שדרכי ההתמודדות הייחודיות של נשים פלסטיניות משקפות הן מקורות כוח מסורתיים, כפי שמקובל להראות בשיח הפמיניסטי המזרח תיכוני, והן מקורות כוח הנגזרים ממצבן הלאומי הייחודי. נשים פלסטיניות, כך נטען, מקיימות משא ומתן מתמיד הן עם החברה הפלסטינית והן עם החברה הישראלית, ודרכי התמודדותן משקפות גם מבני כוח חברתיים ופוליטיים מחוץ לחברה הפלסטינית. יתר על כן, החשיפה לחברה הישראלית ולרעיונות מערביים נמצאה גם מרחיבה את רפרטואר מקורות הכוח ואת אופני ההתמודדות העומדים לרשותן של נשים פלסטיניות.

המאמרים מאירים את התמודדותן של נשים אלה מתוך מיקומיהן בין מגדר לאתניות פלסטינית־ישראלית. מבנה היחסים המשולש של המיעוט הערבי בישראל – המורכב מיחסיו עם המדינה, עם החברה הפלסטינית ועם מדינות ערב – מכונן תהליך של פיצול לתת־זהויות מקומיות, חמולתיות, דתיות ועדתיות, והפלסטינים בישראל כמו אוחזים בשברי הזהויות האלה מכאן ומכאן.[10] מאמרי הספר עוסקים בשלושה אתרי התמודדות עיקריים שבהם באים לידי ביטוי שברי זהויות: הפטריארכיה והמשפחה; מרחבי תרבות פלסטיניים וישראליים; בריאות ועוני.

מצבן המשברי של הנשים, מיקומיהן וזהויותיהן הייחודיות כפי שהם מתועדים כאן יוצרים מתח, קיטוב ודיכוי בצד חופש וסוכנות. לעתים הפיצול והסדקים בזהויות והמיקום הסְפִי בין תרבויות[11] יוצרים מרחב שלישי שמתוכו ובתוכו הנשים מתמודדות, ושם הן גם מוצאות ויוצרות בסיסי כוח חדשים. התמודדותן היא תהליך דינמי הנע בין התקשחות ובין התרופפות של פרקטיקות וקודים פטריארכליים ופוליטיים, הפושטים ולובשים מבחר צורות של דיכוי ושל שחרור. המורכבות הרבה בחייהן של נשים פלסטיניות אינה מאפשרת להן הזדהות מלאה עם איזה מהמרחבים האלה. לא אחת הנשים משלמות מס שפתיים לתפיסות ולנורמות, ולעתים מתכסות במסכות תרבותיות כדי לתפוס עמדת מיקוח טובה יותר. פעמים רבות נמצא שנפשן פנימה שסועה ומסוכסכת לא פחות מתנאי חייהן.

10. מונטרסקו 2003; Rouhana 1984; Suleiman and Beit-Hallahmi 1997.

11. זהותם של הפלסטינים בישראל מושפעת גם מהעולם הערבי בשל השייכות הפלסטינית לתרבות, להיסטוריה ולמורשת הערבית הכללית. התודעה הלאומית הערבית חזקה ודומיננטית מאוד בקרבם ומושפעת גם מאירועים פוליטיים ולאומיים בתוך מדינת ישראל ומחוצה לה (ראו בשארה 1990; סוואעד 2004). ואולם, אין זה המקום לדון בהרחבה בהשפעות ובזיקות הללו, משום שמטרת הספר לבחון נשים פלסטיניות בהקשר הפלסטיני-ישראלי בלבד.

התנהלותן של הנשים הפלסטיניות היא לעתים דיאלקטית ושואבת כוח כאמור הן מהמרחב הפלסטיני והן מהמרחב הישראלי (ממסד, ייצוגי המערב, מרחבים גיאוגרפיים יהודיים ותרבות אחרת). אסטרטגיות ההתמודדות שלהן ננקטות בחברה הפלסטינית, בחברה הישראלית ובתווך שביניהן. לעתים מתאפשר לנשים לשלב בין אסטרטגיות ולעתים להסתייע רק בכמה מהן, ויש שהן נאלצות לבחור בין התמודדות חברתית ובין התמודדות פסיכולוגית־פנימית. האפשרות לנוע בין רבדים חברתיים ופסיכולוגיים תלויה במידת הקשיחות או הרפיון של מבני הכוח והשליטה שעמם הן מתמודדות. בהיעדר כל אפשרות לרופף מסגרות מסורתיות־קהילתיות, נסוגות לעתים נשים להתמודדות פנימית־פסיכולוגית, לפחות לעת עתה.

נשים מנצלות את המרחבים הזמינים להן תוך כדי משחק ודילוג בין התרבויות, החברות והמרחבים הגיאוגרפיים, הפוליטיים והמוסדיים שלעתים מסייעים ולעתים מדכאים. מרחבים אלה מכוננים זהות היברידית (Sarup 1996), חצויה, המתקיימת על הגבול (Grossberg 1995) ומאפשרת סוכנות. אפשרותן לנוע בין דימויים מגדריים, לאומיים, מרחביים, דתיים, משפחתיים וממסדיים, להתמודד עמם, ולעתים לעצב אותם מחדש, עשויה להתממש בלי שהן יתחייבו אף לאחת מהן. מתוך מרחבים אלו נפתחות אפוא אפשרויות התמודדות מרובות ונוצרים דפוסים חלופיים של זהות נשית פלסטינית בישראל. ואולם, ריבוי זה אינו משחרר את הנשים הפלסטיניות מהקושי הנפשי, מההקרבה ומהכאב המלווים את המעברים בין המרחבים. הריבוי, החידוש והמעבר יוצרים גם מתח ואובדן, כפי שמדגימים מאמרי הספר.

אסטרטגיות התמודדות של נשים פלסטיניות מול אתגרי המציאות המורכבת

המאמרים בספר זה מפנים מבט מחקרי אל מגוון האוכלוסיות המרכיבות את המיעוט הנשי־הפלסטיני: מוסלמיות, נוצריות ודרוזיות, כאלה המקיימות אורח חיים שבטי, עירוני או כפרי, משכילות, עניות, נשואות, חד־הוריות וכאלה הנשואות בנישואים פוליגמיים. כמו כן, המאמרים נכתבו מכמה נקודות מבט וממבחר דיסציפלינות וגישות אנליטיות ומתודולוגיות. גיוון זה מאפשר תיעוד עשיר של אופני התמודדות ופורשׂ שפע של זירות סוכנות ופעולה. בצד ייאוש ותחושות כבדות של אובדן משתקפת מן המחקרים גם תמונה של יכולת; יכולתן של הנשים לתמרן, להתנגד, לשנות ולהשפיע, יכולת ששאובה פעמים רבות דווקא מתוך מבני כוח פוליטיים ותרבותיים מדכאים.

שלושה מקורות של כוח יש לנשים פלסטיניות בישראל בהתמודדותן היומיומית עם אתגרי הדיכוי המרובה של חייהן: הראשון הוא התרבות הפלסטינית, המאפשרת לנשים להשתמש בנורמות של המסורת, הקהילה

והתרבות המקומית כדי לחמוק משליטה וליצור דרגות חופש בנוגע לנורמות אחרות (למשל, שימוש ברעלה או נישואים לפי ציווי מסורתי בתמורה להיתר להמשיך ללמוד); מקור הכוח השני הוא המרחב הישראלי, המספק לנשים פלסטיניות מרחבים גיאוגרפיים ותרבותיים (כגון מגורים בערים מעורבות כדרך להתרחק מהפיקוח הפטריארכלי) ומציע להן נורמות וערכים חלופיים שמקורם מחוץ לחברה הפלסטינית, כגון אינדיבידואליזם, חופש הפרט וזכויות נשים (אין להבין מכך שהחברה הישראלית נעדרת פרקטיקות פטריארכליות וקולקטיביות); מקור הכוח השלישי הוא העצמי (self), כלומר הכוח הפסיכולוגי הפנימי הכולל ניהול רגשות ותפיסות, הפרדה בין פרסונה חיצונית ובין עמדות פנימיות, והפרדה בין חיי הרגש ובין התפקוד החברתי הנענה לצווים מסורתיים. המאמרים בספר מסודרים לפי שלושת מקורות הכוח האלה ולפי אסטרטגיית ההתמודדות הראשית המופיעה בהם, אם כי ברבים מהם אפשר לזהות שימוש בכמה אסטרטגיות בה בעת.

בסיסי כוח בתרבות הפלסטינית

האסטרטגיות המבוססות על כוחה של התרבות הפלסטינית ממשיכות במידה רבה את הספרות הפמיניסטית המזרח תיכונית שנסקרה לעיל. המאמרים בקטגוריה זו מחזקים את השיח המסורתי על התמודדות בכך שהם רואים בתפקידים הנשיים המסורתיים, כגון הולדה וטיפול בילדים, תפקידים מעצימים. מאמרם של **אריאלה פופר־גבעון ועליאן אל־קרינאוי** מראה שהחזרת הנשים לתפקידיהן הנשיים על ידי המְרפאות המסורתיות מחזקת את מעמדן במשפחותיהן ואל מול בני זוגן. במאמריהן של **ניהאיה דאוד** ושל **ח׳אולה אבו־בקר** הטיפול בילדים הוא כוח מיקוח שמאפשר מידה של חופש, כגון לגיטימציה לצאת מן הבית לצורך פעילות גופנית או אמתלה לגיטימית ליציאה מן הכפר. בשיח זה מקבלים המונחים הפמיניסטיים משמעות תלוית תרבות והקשר. במאמר של פופר־גבעון ואל־קרינאוי המושג ״העצמה״ למשל מקבל משמעות מקומית שאינה שאיפה לחולל הפיכה בסדר המגדרי־פטריארכלי, אלא שיפור מעמדן של הנשים אגב שימור הסדר הקיים. השימוש במסורת הוא אפוא חתירה תחת הפטריארכיה בלא לערער עליה, והוא מאפשר לנשים לתמרן בין שליטת הפטריארך ובין עצמאותן.

ואולם, מאמרה של אבו־בקר חושף את מגבלות השימוש בשיח המסורתי כמקור של כוח, שכן כוחה של המסורת יכול לשמש נשים רק כל עוד הפטריארך או הקולקטיב מאשרים זאת. אך אם השימוש בו אינו מניב הצלחה או תועלת, או שהגבולות נדחקו יתר על המידה, יחזיר הפטריארך את השליטה המוחלטת לידיו. למשל, אם אלמנה תיכשל בתפקידה האימהי, תישלל ממנה אפוטרופסותה על ילדיה. אם כך, כוחן של המסורת ושל הקהילה יכולים לחזק

את מעמדן של נשים, להרחיב את מרחב פעולתן במסגרת תרבותן ולהניע שינוי ביחסי הכוחות הפטריארכליים, אך פעילות זו מוגבלת משום שהיא עדיין נתונה לשליטתו של הפטריארך.

בסיסי כוח במרחב הישראלי

חייהן של נשים פלסטיניות בצד החברה הישראלית מאופיינים כאמור בשוליות כפולה ובדיכוי, אך לטענתנו טמונים בהם גם סיכויים חדשים ואפשרויות חדשות של התמודדות וסוכנות. הדיכוי בא לידי ביטוי במגוון היבטים של חיי היומיום: בקשיים בנגישות למרפאות (כפי שמדגימה דאוד), במחסור במקומות תעסוקה מסורתיים בכפרים הפלסטיניים (כפי שמראה אבו־בקר) ובזרות באוניברסיטה הישראלית (כפי שמשקף מאמרה של ארדריך). ואכן, רוב המחקרים התמקדו עד היום במפגש של נשים פלסטיניות עם המרחב הישראלי במוסדות ההשכלה הגבוהה[12] או בערים מעורבות (מסרי־חרזאללה 2007) ותפסו אותו כמרחב מדכא הן בגלל זרותה של התרבות הישראלית והן בגלל האיום הטמון בה על כבודן של נשים. אך המרחב הישראלי מאפשר גם שחרור, ולו חלקי, מכבלי הפטריארכיה הפלסטינית.

מעט מאוד מחקרים עסקו בתפיסת המרחב הישראלי כמאפשר, ואלה שנכתבו לאחרונה התמקדו בעיקר בגברים בערים מעורבות.[13] המאמרים בפרק זה מחדשים בכך שהם מציעים לבחון את הקשר בין נשים פלסטיניות לחברה הישראלית כאסטרטגיה כפולה: כניסה של השוליים אל המרכז ושימוש במרכז (או בערכי המרכז) למאבק בפטריארכיה.

עליאן אל־קרינאוי מתעד את קשיי חייהן של נשים פלסטיניות במשפחות פוליגמיות ומאבחן אותם במושגים מערביים (כגון אינוונטר הסימפטומים המקוצר [BSI - brief symptom inventory]). אל־קרינאוי מתלבט בשאלת מדיניות: איך אפשר לסייע לנשים אלה? הוא שוקל את יתרונות הערכים המערביים בשביל הנשים הסובלות ואת סיכויי שיתוף הפעולה התרבותי וממליץ לחפש דרכים להעלים את הנוהג הפוליגמי ולגייס לשם כך את המסגרות המסורתיות.

לורן ארדריך מתארת כמה דפוסים של שיבה אל המשפחה והקהילה אחרי לימודים במוסדות להשכלה גבוהה. הנשים שארדריך מתעדת נשענות במידה זו או אחרת על התרבות הישראלית שפגשו וחוו בעת לימודיהן.

חנה הרצוג חוקרת את חיי היומיום של נשים פלסטיניות בעיר מעורבת וטוענת במאמרה שהערים המעורבות הן מרחב חיים חלופי לנשים אלה,

12. ראו Erdriech *et al.* 2005; Abu-Rabia-Queder 2008; Weiner-Levy 2008.
13. שוקד 1998; מונטרסקו 2003; חמדאן 2006; פנסטר 2006.

המאפשר להן לבטא התנגדות ומחאה הן כלפי חברתן והן כלפי החברה היהודית. על פי הרצוג, הנשים מנצלות את האפשרויות שמזמנת העיר המעורבת ומבנות עמדות ביניים של קִרבה וריחוק משתי החברות כאחת. כמו כן, בעשייה היומיומית שלהן הן משתמשות במרחב העירוני כדי לפלס לעצמן ולבני משפחתן דרכים חדשות להבניית יחסי מגדר, זהות נשית, זהות מעמדית וזהות לאומית־פלסטינית.

מאמרים אלה פותחים מרחב תיאורטי חדש ומציעים קריאה מחודשת של יחסי מרכז ושוליים בהקשר הפלסטיני־ישראלי, מתוך טשטוש קווי התיחום שבין הכובש לנכבש ושבירת הבינאריות ביניהם. בצד ההבדל והאחרוּת,[14] אפשר למצוא גם נוכחות של המרכז בשוליים – למשל בדמות התערבות של רווחה ממסדית בחברה הפלסטינית, כגון סיוע של ביטוח לאומי וחוקי מדינה, כפי שמודגם במאמריהם של אל־קרינאוי ואבו־בקר – ושל השוליים במרכז, למשל נשים שיוצאות ללימודים, לתעסוקה ולמגורים בערים הישראליות, כפי שמשתקף ברבים מהמאמרים. כניסתן של נשים מהשוליים למרכז והשימוש בו אינם מכפיפים את "יצר החיים של הילידים לעול הקולוניאליסטי" (באבא 2004, 115), אלא מאפשרים לנשים הפלסטיניות להרחיב את רפרטואר הכלים העומד לרשותן במאבק נגד השוליות המגדרית והאתנית, וליצור להן מרחב פעולה אחר. כזו היא העיר המעורבת במאמרה של הרצוג, המתוארת כזירה העירונית העיקרית של נשים פלסטיניות, שהיא מרחב שלישי ומקום של בחירה.

כך השוליות של הנשים בתוך חברתן הופכת ליתרון שהן מנצלות במיקוח עם הפטריארכיה: המחסור במקומות לימוד ותעסוקה וחוסר הנגישות למרפאות בכפרים הפלסטיניים הם נקודות מוצא המאפשרות לנשים פלסטיניות לחמוק מהפטריארכיה ולשהות, גם אם זמנית בלבד, במרחב הישראלי לצורך מגורים, כתלמידות אקדמיה (מאמריהן של ארדריך, הרצוג וינר־לוי) או כמשתלמות לצורך תעסוקה (מאמרה של אבו־בקר). ועדיין, בערים המעורבות, באוניברסיטה הישראלית ובלשכות התעסוקה, זהותן כנשים פלסטיניות אינה מיטשטשת, וגם בנוכחותן הן נותרות אחרות.

בסיסי כוח עצמיים

התמודדות מתוך העצמי מתרחשת כשמקורות הכוח של הקהילה והמסורת ושל המרחב הישראלי נחסמים בפני נשים פלסטיניות. כשהחברה אינה מתירה לנשים את החיים הרצויים להן, וכשהן חשות שהגיעו למבוי סתום, או מרגישות שאין בכוחן להתמודד באופן פעיל עם האתגרים בחייהן, הן רואות

14. סעיד 2000; שנהב 2004; Rabinowitz 2001.

את כאבן ככאב פרטי ומתמודדות אִתו בכוחות עצמן. באמצעות חיים כפולים – פנימיים וחיצוניים – והפרדה ביניהם, מצליחות הנשים לשאת את חיי היומיום. התמודדות זו מושפעת מהבניית הזהות האישית ומשפיעה עליה. הבניית זהות היא תהליך מתמשך, דינמי, המתעצב ביחסי גומלין עם החברה, עם המשפחה, עם השיח התרבותי והחברתי ועם המיקום האתני בחברה הישראלית (Markus and Kitayama 1994; Holland *et al.* 2001). אחד המתחים העיקריים בתהליך הדינמי הזה הוא המתח שבין קישוריות (relationality) (Joseph 1999) ובין אינדיבידואליות. קישוריות בהקשר פלסטיני־ישראלי היא דרך חיים ומערכת ערכים הנובעת מקשרים משפחתיים וחברתיים עם קהילה בעלת מאפיינים מסורתיים. אינדיבידואליות היא אחד הערכים המפתים הזולגים אל החברה הפטריארכלית מסביבתה. המאמרים בחלק זה משקפים את המתח השורר בין שתי התפיסות האלה ואת ההתמודדות עמו ועומדים על כך שקשרים הדוקים והכרה בחשיבות היחסים במשפחה מתקיימים בצד מאבקים לשינוי ולביטוי אישי. השילוב של קישוריות ואינדיבידואליות אינו אפשרי לכאורה, אך נשים פלסטיניות מוצאות דרכים לנהל את המתח ולאזן בין השתיים.

במאמרה של **סראב אבו־רביעה־קווידר**, עצמי חצוי של נשים בדוויות משכילות נוצר כמנגנון התמודדות עם אובדנה של אהבה אסורה, עם נישואים כפויים או עם הבחירה ברווקות באין ברירה. העצמי החצוי שמסגלות לעצמן נשים אלה משמר אינדיבידואליות (כמיהה לאהבה חופשית) בצד קישוריות (ויתור על אהבה אסורה כדי שלא לפגוע באחרים משמעותיים במשפחה).

במאמרה של **נעמי וינר־לוי**, נשים דרוזיות משכילות מתמודדות עם מיקומן בין התרבות הדרוזית לתרבות הישראלית החילונית. כדי לשמור על מיקומן בקהילה ועל שייכותן לתרבות הדרוזית הן מבנות רובדי זהות גלויים ומוסתרים, שלעתים קרובות סותרים זה את זה, ומדלגות ביניהם הלוך ושוב. הן מסתייעות לשם כך בהסתרה ובמסכות ומתמרנות בין השפעות התרבות הישראלית־חילונית שאליה נחשפו ובין התרבות הדרוזית שלאורה התחנכו. בשני המאמרים, הן של וינר־לוי והן של אבו־רביעה־קווידר, מדווחות הנשים על מטוטלת פנימית שנעה באופן תמידי בין עמדות, ערכים ורגשות שמקורם בתרבות הפלסטינית ובין כאלה שמקורם במפגש עם החברה הישראלית.

רמות שונות של מיקוח וניהול מתח בין ערכי התרבות הפלסטינית והישראלית נמצאות גם במאמרם של **עדי מאנע, אמדע אור ויוסי מאנע**. המחברים מראים שכתוצאה ממפגש אקדמי בין מתבגרות בדוויות ובין מתבגרים ומתבגרות יהודים, הבדוויות מבנות את זהותן מתוך ניסיון לתמרן בין החברה הבדווית לחברה היהודית כדי להעצים את זהותן ולהעלות את הסטטוס החברתי שלהן בשתי החברות.

במאמרם של **אריאל איילון ושפרה שגיא** מגמת ההיטמעות של הנערות

הנוצריות, כך מציעים החוקרים, היא מעין אסטרטגיית מיקוח עם ההגמוניה הדומיננטית, שמטרתה לפלס להן נתיבים של שחרור שאינם מצויים בחברת המוצא שלהן, ואילו אי־היטמעותן של נערות מוסלמיות היא דרכן להתמודד עם הנורמות התרבותיות הנכפות ולהביע הזדהות עם קהילתן. דפוסי התַרבות (acculturation) של נשים פלסטיניות משקפים, לפי הכותבים, הן את הזהות הלאומית הכפולה (פלסטינית־ישראלית) והן את ההתמודדות הפנימית שלהן כמיעוט נשי בחברה הפלסטינית החיה כמיעוט אתני בישראל. במאמרים אלה ממוקמות הנשים במטריצות המעצבות את זהותן, אך גם מאפשרות להן יוזמה, סוכנות ואינדיבידואליות.

מאמרה של **טובי פנסטר** מאיר את הקטגוריה הזאת מזווית אחרת. הוא בוחן את זהותה ואת לבטיה הפנימיים של חוקרת יהודייה במפגשה עם נשים פלסטיניות שהיא חוקרת. הכותבת מתמודדת עם סוגיות של יחסי כוח ודומיננטיות בעת המפגש ובתוך התחום המקצועי שלה וחושפת את התמורות שחוותה כשנחשפה למרחבים הגיאוגרפיים והתרבותיים הפלסטיניים ובעת הניידות בין המרחב הפלסטיני והישראלי.

הקשר פמיניסטי ביקורתי למציאות הפלסטינית־ישראלית

מיפוי דרכי ההתמודדות של נשים פלסטיניות בישראל עם המציאות המורכבת של חייהן נערך בספר זה מתוך מחקר וניתוח של המרחב הנשי הפלסטיני המקומי ובהסתמך על השיח הפמיניסטי הפוסטקולוניאלי, המספק כלים לבחינת ייחודה של הקטגוריה "התמודדות של נשים פלסטיניות בישראל". הנחת היסוד שלנו היא שבהקשר הפלסטיני־ישראלי קיימים מבנים נזילים ומרובים של יחסי כוח הממוקמים הן במרחב הפלסטיני והן במרחב הישראלי, ושיחסי הכוח האלה מכוננים בעצמם את הסוכנות ואת תהליכי ההתמודדות הדינמיים והיומיומיים של נשים פלסטיניות. יחסי הכוח אינם מנותחים בספר זה במונחים בינאריים של התנגדויות או של שולט ונשלט, אלא לאור ההכרה בריבוי ובגמישות של כוח ושליטה ובכך שנשים פלסטיניות נתונות במיקומים ובצמתים תרבותיים, חברתיים ופוליטיים מגוונים בהקשר מקומי.[15] הספר מציע לראות את השוליות המרובה שבה נתונות הנשים הפלסטיניות מבחינה מגדרית, אתנית, מעמדית, פוליטית ומשפחתית כאתר להבניית סוכנות ולהתמודדות (Tong 1993; hooks 2000). לכן המאמרים שנאספו בו בוחנים את הדרכים שבהן נשים פלסטיניות חוות ומבקרות את הנורמות, הערכים והפרקטיקות הסובבים אותן דווקא מן המיקום השולי שלהן.

15. ראו Smith 1987; Spelman 1988; Talpade-Mohanty 2003.

בספר זה אנו מבקשות לתת ייצוג לקול הנשי הפלסטיני, לניסיון חייהן של נשים פלסטיניות ולתובנה שמשמעויות הדיכוי, כמו אורחות החיים וההתמודדות היומיומית, הן תלויות הקשר ומשתנות לפי המיקום הגיאוגרפי, המעמד, הדת וגורמים אחרים. באמצעות ייצוג קולות מגוונים בתוך אותה החברה ומתוך מבחר עמדות מחקריות ודיסציפלינות מפורקת הקטגוריה החברתית־תרבותית "נשים פלסטיניות בישראל" ועולות סוגיות חבויות, מושתקות, שאינן מצויות על סדר היום הקהילתי או המחקרי, כגון אהבה, בחירת בני זוג, פוליגמיה, ריפוי מסורתי ומיקום בין שתי תרבויות מתנגשות ובתוכן. אנו מאמינות שהנכחה של סוגיות מורכבות כגון אלה תאיר היבטים מרכזיים בחיי היומיום של נשים פלסטיניות ותתרום תובנות חדשות על התמודדותן עם הפוליטיקה המורכבת של חייהן.

ספר זה הוא תוצר של עבודה משותפת של אנשי אקדמיה שעמלו יחד במשך שלוש שנים כדי להוציאו לאור. ברצוננו להודות לאנשים שסייעו לנו בהפקת ספר זה וליוו אותנו במהלך הפרויקט:

לד"ר עאדל מנאע, לשעבר מנהל המרכז לחקר החברה הערבית במכון ון ליר בירושלים, שהאמין בנו מתחילת הדרך וקידם את קבוצת המחקר ואת פרסום הספר בעצותיו הטובות, בתמיכה ובעידוד; לפרופ' חנה הרצוג שהנחתה את קבוצת הדיון בידע רב והשרתה אווירת למידה ותמיכה; לד"ר שמשון צלניקר, לשעבר ראש מכון ון ליר בירושלים ולפרופ' גבריאל מוצקין, ראש המכון הנוכחי, שתמכו בפעילותנו ונתנו אכסניה מתאימה לעבודה המחקרית; לכנרת יפרח העורכת הלשונית שערכה במיומנות ובעדינות; לפנינה שטיינברג העורכת המדעית; לחנאן סעדי, שעבודתה המסורה, ארגונה ונעימות הליכותיה תרמו רבות; ולמחלקת הפרסום של מכון ון ליר בירושלים, לשרה סורני וליונה רצון, שעמלו מקצועית על הוצאת הספר.

אנו מודות לכל המשתתפים, יושבי הראש והמתדיינים שקראו את מאמרי הכותבים לקראת הכנס שהתקיים במכון ון ליר בירושלים באוקטובר 2006 והגיבו למאמרים (לפי סדר אלפביתי של שמות המשפחה): ד"ר ח'נסאא דיאב, ד"ר מוחמד חאג' יחיא, ד"ר תג'ריד יחיא יונס, ד"ר עדנה לומסקי־פדר, ד"ר עמליה סער, פרופ' פייסל עזאיזה. הערותיהם והארותיהם העשירו את המחקר בנושא ואת המאמרים בספר, ועל כך תודה.

רשימת מקורות

אבו־בקר, ח׳, 1998. *בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל*, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

אבו־רביעה־קווידר, ס׳, 2008. *מודרות ואהובות: סיפורי חייהן של נשים בדוויות משכילות*, ירושלים: מאגנס.

באבא, ה׳, 2004. ״שאלת האחר: הבדל אפליה ושיח קולוניאלי״, י׳ שנהב (עורך), *קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי*, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ׳ 107-128.

בן־עמי ארד, ד׳, 2004. ״מכונית משל עצמה: על נהיגה ומנהג בקרב נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל״, עבודת מוסמך, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב.

בשארה, ע׳, 1990. ״החברה הערבית בישראל מנקודת מבט אחרת״, *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים* 32: 81-86.

גאנם, א׳, 1998. ״שוליים בחברה שולית: הייחודיות הבדווית״, א׳ רכס (עורך), *הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות*, תל־אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל־אביב, עמ׳ 12-21.

הרצוג, ח׳, וכ׳ בדר־עראף, 2000. *מנהיגות או מסתגרות: אקדמאיות פלסטיניות בישראל*, דוח מחקר המוגש למשרד המדע, תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.

חמדאן, ה׳, 2006. ״נצרת עילית כעיר מעורבת: הגירת הפלסטינים אליה וסוגיות של התנהגות מרחבית וחברתית״, ט׳ פנסטר וח׳ יעקובי (עורכים), *עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של משמעות, זהות ויחסי כוח*, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ׳ 110-134.

חסן, מ׳, 1999. ״הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה״, ד׳ יזרעאלי ואחרות (עורכות), *מין מיגדר פוליטיקה*, תל־אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ׳ 267-307.

מונטרסקו, ד׳, 2003. ״זהות מתוך ׳זרות׳: הבניות תרבותיות של גבריות ערבית ביפו״, *סוציולוגיה ישראלית* ה(1): 121-159.

מנאע, ע׳ (עורך), 1997. *הפלסטינים במאה העשרים: מבט מבפנים*, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

מנאע, ע׳ (עורך), 2008. *ספר החברה הערבית בישראל (2): אוכלוסייה, חברה, כלכלה*, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

מסרי־חרזאללה, א׳, 2007. ״ירושלים כיעד להגירה פנימית של צעירות פלסטיניות־ישראליות״, ח׳ עראר וק׳ חאג׳ יחיא (עורכים), *האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות*, תל־אביב: רמות, עמ׳ 41-56.

מתתא, נ׳, 2007. ״אל־נאסאוויאת אל־איסראיליאת ביסדד חאק אל־עאוודה אל־פלסטיני: דיראסה נקדייה״ [הפמיניסטיות הישראליות בשיח זכות השיבה הפלסטינית: מחקר ביקורתי], נ׳ שלהוב־קבורקיאן (עורכת), *כיתאבאת נאסווייה: מא בין אל־קאמע וואסוואת פלסטינייה מוקאווימה* [כתיבה פמיניסטית פלסטינית: בין דיכוי להתנגדות], חיפא: מאדא אל־כרמל, עמ׳ 243-275.

סבירסקי, ש׳, וי׳ חסון, 2005. *אזרחים שקופים: מדיניות הממשלה כלפי הבדווים בנגב*, *מידע על שוויון*, תל־אביב: מרכז אדווה.

סוואעד, מ׳, 2004. ״ערבים בחברה הישראלית: לבטיה של זהות״, *מפנה* 44: 45-49.
סמוחה, ס׳, 2004. ״למען איזון בין מדינה יהודית ודמוקרטית״, ש׳ חסון וח׳ אבו־עסבה (עורכים), *יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה: בעיות, מגמות, תרחישים והמלצות*, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, עמ׳ 29-37.
סעיד, א׳, 2000. *אוריינטליזם*, תל־אביב: עם עובד.
פנסטר, ט׳, 2006. ״נשים ומגדר בעיר הישראלית: המקרה של ירושלים״, ט׳ פנסטר וח׳ יעקובי (עורכים), *עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של משמעות, זהות ויחסי כוח*, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ׳ 64-81.
קריצמר, ד׳, 2002. *מעמדם החוקי של הערבים בישראל*, ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
רבינוביץ, ד׳, 1993. ״נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים ל׳ערביי ישראל׳״, *תיאוריה וביקורת* 4 (סתיו): 141-151.
—, 1998. *אנתרופולוגיה והפלסטינים*, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
שוקד, מ׳, 1998. ״זהות אתנית ומעמדן של נשים ערביות בעיר ישראלית״, ש׳ דשן ומ׳ שוקד (עורכים), *החוויה הבין תרבותית: מקראה באנתרופולוגיה*, תל־אביב: שוקן, עמ׳ 154-167.
שלהוב־קבורקיאן, נ׳, 1998. ״סוגיות ודילמות בתכנון מחקר ומדיניות: הילדה הישראלית־פלסטינית״, ח׳ אבו־עסבה (עורך), *ילדים ובני נוער בסיכון: ממצב קיים לקראת סדר יום עתידי*, ירושלים: מכון ברוקדייל, עמ׳ 89-101.
שנהב, י׳ (עורך), 2004. *קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי*, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

Abu-Lughod, L., 1989. ''Zones of Theory in the Anthropology of the Arab World,'' *Annual Review of Anthropology* 18: 267-306.
—, 1990. ''The Romance of Resistance: Tracing Transformations of Power through Bedouin Women,'' *American Ethnologist* 17(1): 41-55.
—, 1998. *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
Abu-Odeh, L., 1993. ''Post-Colonial Feminism and the Veil: Thinking the Difference,'' *Feminist Review* 43: 26-37.
Abu-Rabia-Queder, S., 2008. ''Does Education Necessarily Mean Enlightenment? The Case of Palestinian Bedouin Women in Israel,'' *Anthropology and Education Quarterly* 39(4): 381-400.
Abu-Saad, I., 2001. ''Education as a Tool for Control vs. Development among Indigenous Peoples: The Case of Bedouin Arabs in Israel,'' *HAGAR: International Social Science Review* 2: 241-261.
Afshar, H., 1998. ''Women's Study in the Middle East: Some Problems and Prospects,'' in C. Nelson and S. Altorki (eds.), *Arab Regional Women's Studies Workshop*, Cairo: American University in Cairo Press, pp. 17-28.
Ahmed, L., 1993. *Women and Gender in Islam: Historical Roots of Modern Debate*, Cairo: American University in Cairo Press.
Aimee, M., and H. Lucas, 1993. ''Women's Struggles and Strategies in the

Rise of Fundamentalism in the Muslim World: From Entryism to Internationalism,'' in H. Afshar (ed.), *Women in the Middle East*, London: Macmillan, pp. 180-200.

Al-Haj, M., 2003. ''Higher Education among the Arabs in Israel: Formal Policy between Empowerment and Control,'' *Higher Education Policy* 16: 351-368.

Badran, M., 1995. *Feminism, Islam and Nation: Gender and the Making of Modern Egypt*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Barakat, H., 1985. ''The Arab Family and Challenge of Social Transformation,'' in E. W. Fernea (ed.), *Women and the Family in the Middle East*, Austin: University of Texas Press, pp. 27-48.

El-Saadawi, N., 1997. *The Nawal El-Saadawi Reader*, London and New York: Zed Books.

Erdriech, L., Y. Lerner, and T. Rappaport, 2005. ''Reproducing Nation, Redesigning Positioning: Russian-Jewish Immigrants and Palestinian Israeli Women's Identity Practices in Knowledge,'' *Identities: Global Studies in Culture and Power* 12: 539-562.

Gorkin, M., and R. Othman, 1996. *Three Mothers, Three Daughters: Palestinian Women's Stories*, Berkeley: University of California Press.

Graham-Brown, S., 1996. ''Women and Politics in the Middle East,'' in S. Sabbagh (ed.), *Arab Women between Defiance and Restraint*, New York: Olive Branch Press, pp. 3-8.

Grossberg, L. (ed.), 1995. *Cultural Studies*, 9(3).

Haj-Yahia, M., 1998. '''Beliefs about Wife Beating among Palestinian Women: The Influence of Their Patriarchal Ideology,'' *Violence Against Women* 14(5): 533-558.

Herzog, H., 2004. '''Both an Arab and a Woman': Gendered, Racialised Experiences of Female Palestinian Citizens of Israel,'' *Social Identities* 10: 53-82.

Hijab, N., 1989. *Womenpower*, New York: Cambridge University Press.

Holland, D., W. Lachicotte, D. Skinner, and C. Cain (eds.), 2001. *Identity and Agency in Cultural Worlds*, Cambridge: Harvard University Press.

hooks, b., 2000. *Feminism Is for Everybody: Passionate Politics*, Cambridge: South End Press.

Joseph, S. (ed.), 1999. *Intimate Selving in Arab Families: Gender, Self and Identity*, Syracuse, NY: Syracuse University Press.

Kandiyoti, D., 1988. ''Bargaining with Patriarchy,'' *Gender and Society* 2: 274-290.

Lazreg, M., 1988. ''Feminism and Difference: The Perils of Writing as a Woman on Women in Algeria,'' *Feminist Studies* 14: 55-69.

Markus, H. R., and S. Kitayama, 1994. ''A Collective Fear of the Collective: Implications for Selves and Theories of Selves,'' *Personality*

and Social Psychology 20(5): 568-579.
Meir, A., 1997. *As Nomadism Ends: The Israeli Bedouins of the Negev*, Boulder, Colo.: Westview Press.
Motzafi-Haller, P., 2000. "Reading Arab Feminist Discourse: A Post-Colonial Challenge to Israeli Feminism," *International Social Science Review* 2: 63-89.
Muge, F., and S. Balaghi, 1994. *Reconstructing Gender in the Middle East: Tradition, Identity and Power*, New York: Columbia University Press.
Nelson, C., 1974. "Public and Private Politics: Women in the Middle Eastern World," *American Ethnologist* 1: 551-564.
Pessate-Schubert, A., 2005. "Changing From the Margins: Bedouin Women and Higher Education in Israel," *Women's Studies International Forum* 26(4): 285-298.
Rabinowitz, D., 2001. "The Palestinian Citizens of Israel, the Concept of Trapped Minority and the Discourse of Transnationalism in Anthropology," *Ethnic and Racial Studies* 24: 64-85.
Rouhana, N., 1984. "The Arabs in Israel: Psychological, Political and Social Dimensions of Collective Identity," Ph.D. Dissertation, Harvard University, USA.
Sa'ar, A., 2001. "Lonely in Your Firm Grip: Women in Israeli-Palestinian Families," *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 7(4): 723-739.
Sarup, M., 1996. *Identity, Culture and the Postmodern World*, Athens, Ga.: The University of Georgia Press.
Sharoni, S., 1995. *Gender and the Israeli-Palestinian Conflict: The Politics of Women's Resistance*, Syracuse, NY: Syracuse University Press.
Smith, D., 1987. *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Boston: Northeastern University Press.
Spelman, E., 1988. *Inessential Woman: Problems of Exclusion in Feminist Thought*, Boston: Beacon Press.
Suleiman, R., and B. Beit-Hallahmi, 1997. "National and Civic Identities of Palestinians in Israel," *The Journal of Social Psychology* 137(2): 219-228.
Talpade-Mohanty, C., 2003. "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses," in L. R. Lewis and S. Mills (eds.), *Feminist Postcolonial Theory: A Reader*, Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 49-75.
Tong, R., 1993. *Feminist Thought: A Comprehensive Introduction*, Boulder, Colo.: Westview Press.
Weiner-Levy, N., 2006. "The Flag Bearers: Israeli Druze Women Challenge Traditional Gender Roles," *Anthropology and Education Quarterly* 37(3): 217-235.

—, 2008. "On Cross-Cultural Bridges and Gaps: Identity Transitions among Trailblazing Druze Women," *Gender and Education* 20(2): 29-44.
Yiftachel, O., 1999. "Between Nation and State: 'Fractured' Regionalism among Palestinian-Arabs in Israel," *Political Geography* 18(3): 285-307.